

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

ЗОЛОТИЙ ТЕЛЕЦЬ — НЕ МІФ

О. М. Мальований

У статті викладається відкриття американськими археологами 1990 р. статуетки «золотого тельця» на околиці м. Аскалона (Палестина). Подібна знахідка зроблена вперше у цьому регіоні. Коротко наведена оповідь з біблійської книги «Вихід» про виготовлення тельця жерцем Аароном для встановлення тотожності із знайденим археологами. Викладені гіпотези вітчизняних та іноземних вчених, що з'ясовують значення цього ідола. Перевагу віддано тотемним уявленням людей того часу. Знахідка біля Аскалону на думку автора є переконливим аргументом проти апологетичної легенди про споконвічний монотеїзм єврейської релігії.

У книзі «Біблійські горби», що вийшла 1961 р., німецький вчений Е. Церен писав, що внаслідок нескінченних війн у стародавні часи на території Палестини «не можна знайти скарбів в землі Ханаана, ніяких пам'яток, ніяких архівів, ніяких золотих тельців...»¹. Але археологія, яка іноді дарує несподіванки, заперечила цю безнадійну заяву.

26 червня 1990 р. за дорученням Гарвардського семітського музею археологи, які провадять розкопки ханаанських руїн на околицях стародавнього портового міста Аскалона, що лежить на східному узбережжі Середземного моря (за 48 км від Тель-Авіва), знайшли майже непошкоджену статуетку «золотого» (точніше — срібного) бичка. Подібну знахідку в цьому регіоні зроблено вперше. За словами керівника експедиції, професора археології Гарвардського університету Лоуренса Е. Стейджера, ця знахідка була цілковитою несподіванкою для членів експедиції. Очищаючи поверхню фортечного валу, що дугою оточував стародавнє місто, вони натрапили на руїни міста, що прилягало з зовнішнього боку до північної стіни, і брами стародавнього храму, на думку професора, зруйнованого під час захоплення Аскалона єгиптянами близько 1550 р. до н. е., принаймні після вигнання гіксосів з Єгипта (близько 1570 р. до н. е.). Від храму зберігся лише фундамент. Знайдена тут кераміка датується останньою фазою середини бронзи (1600—1500 рр. до н. е.).

І тут, серед уламків каміння, біля глиняного ковчега циліндричної форми, з опуклим дахом і отвором, перекритим колись дверцями (видно заглиблення від дверних петель), лежав на боку металевий бичок. Його розміри: висота 10,8, довжина 11,4 см, вага — 450 г. Фігурка відлита і зібрана з окремих частин: тулуб з бронзи, при виготовленні покритої товстим шаром чистого срібла (залишки покриття збереглися у заглибленнях); кінцівки (права передня нога відламана), голова і геніталії срібні; роги (зберігся один), очі та хвіст — з міді (загартованої). Помітна корозія: бронзова поверхня місцями вкрита темно-зеленим нальотом, срібло потемніло. Тулуб всередині заповнено важким металом, певно свинцем. Спостерігаються деякі недоречності: зображено теля, але з дуже розвиненими рогами. Майстер занадто збільшив висоту копит, очевидно для того, щоб тельця краще було видно на п'єдесталі,

© О. М. МАЛЬОВАНИЙ, 1995.

що, на жаль, не зберігся. Аналіз бронзи показав, що в її складі 2—5% олова.

З опису знахідки можна дійти висновку, що жерці виставляли тельця із священного ковчега для поклоніння та культових дій. Після завершення аналізів і досліджень *in situ* цю рідкісну знахідку було передано до Ізраїльського музею в Єрусалимі².

Знахідка Л. Е. Стейджера заперечує думку, нібито розповідь про «золото тельця», що міститься в біблейській книзі «Вихід», є легенда або міф. Там ми читаємо, що наприкінці третього місяця після втечі з Єгипту євреї зупинились табором біля гори Сінай³. Вождь ізраїльтян 80-річний Мойсей (євр. *mōseh*) із коліна племені Левія зустрівся на горі з богом Яхве⁴, який повідомив йому, що бажає укласти угоду ("заповіт" євр. *berit* «союз») з ізраїльським народом. Мойсей одержав від бога закони і літургічні розпорядження, якими від цього дня мали керуватися євреї у повсякденному житті.

Потім вождь народу, вирушивши на Сінай, перебував там 40 днів і отримав від бога дві кам'яні скрижалі, на яких було написано 10 заповідей. Протягом цього часу в ізраїльському стані панувала розгубленість. Вождь зник, віра в Яхве ще не стала загальною. Тому народ повернувся до своїх старих релігійних уявлень. Люди зажадали від брата Мойсея Аарона (євр. *aharon*): «Устань, зроби нам богів, що будуть ходити перед нами, бо той Мойсей, муж, що вивів був нас із єгипетського краю, — ми не знаємо, що сталось йому» (Вих. 32, 1). Жінки віддали свої золоті прикраси і вночі була виготовлена (відлита і оброблена різцем) статуя золотого тельця (євр. *'abir*).

Люди, побачивши її, виголошували: «Оце твої боги, Ізраїлю, що вивели тебе з єгипетського краю!» (Вих. 32, 4). З цим певно був згоден і Аарон, що вигукнув: «Завтра свято для Господа» (Вих. 32, 5). Хоча нещодавно за наказом Яхве його було проголошено первосвященником нової релігії. Вранці почалися жертвоприношення тельцю, пригощання та танці. А в цей час Мойсей, сходячи з гори, «...побачив теля та танці. І розпалився гнів Мойсеїв, і він кинув таблиці із рук своїх та й розбив їх під горою. І схопив він теля, що зробили вони, та й спалив на вогні, та змолот, аж став порошок. І розсипав на поверхні води, і напоїв тим синів Ізраїлевих» (Вих. 32, 19—20). (У дужках додамо: абсурдність цього біблейського повідомлення очевидна, бо золото перетворити на порошок і розсипати на воді неможливо. І як у пустелі було відлито тельця, якщо золото плавиться за температури 1064°? Можливо, мандрівники взяли бога з собою у подорож).

Далі відбулася кривава розправа над людьми, які порушили заборону ідолопоклонства, накладену богом Яхве: «не робіть при Мені богів із срібла, і богів із золота не робіть собі» (Вих. 20, 23). Мойсей наказав левітам, щоб вони вбивали «кожен брата свого, і кожен приятеля свого, і кожен ближнього свого ... І впало з народу того дня близько трьох тисяч чоловік» (Вих. 32, 27—28). Після езекуції Мойсей знову вирушає на гору Сінай, щоб вимолити у Яхве прощення за золотого тельця і одержати нові кам'яні скрижалі. Простивши, Господь надіслав ангела, якому доручив вивести євреїв Ханаан, «... в землю, що тече молоком та медом» (Вих. 33, 3).

Не приймаючи за вірогідну біблейську оповідь про вихід всього єврейського народу з Єгипту, різноманітні його пригоди під час 40-річних мандрів в пустелі, не кажучи вже про міфічні стосунки з богом Яхве, історична наука проте одержала завдяки відкриттю археологів Гарвардського університету надійне підтвердження повідомлень у книгах Старого Заповіту про поклоніння семітських племен Аравійського півострова зображенню бика.

Відомо, що шанування цієї тварини на Передньому Сході, в Елладі і Єгипті почалось в найстародавніші часи. В мікенський період з'являється мотив бика як на настінних зображеннях (Тириф в Арголіді) так і в мистецтві золотого кування (кубки із Вафію в Пелопонесі). Зв'язок бика як земного втілення бога (грози або місяця) бере початок від ряду міфологій, де він виступає як символ родючості. Там, де існували місцеві культу божества в образі бика, при храмі тримали священного живого бика, наприклад, Апіса в Мемфісі (Єгипет).

Про біблейських золотих тельців існує значна література, в якій зроблено

численні спроби їх тлумачення. Припущення, що тельці є зображенням або втіленням самого Яхве⁵, не витримує критики, бо суперечить старозаповітній традиції. Як же тоді з'ясувати гнів Яхве і Мойсея, жорстоку розправу з ізраїльтянами за те, що вони поклонялися тельцю, зробленому Аароном? Друга гіпотеза полягає в тому, що поклоніння тельцю запозичене в Єгипті, що тельць — імітація Апіса⁶. Ця версія також не визнана, бо ще наприкінці минулого століття Масперо звернув увагу на те, що єгипетський вплив на культ золотого тельця дуже сумнівний, бо «Апіс був справжнім биком, живим богом, а не зображенням божества»⁷.

Більш припустимим, як мені здається, є погляд, вперше висловлений В. Каспарі, за яким тельці — це тварини, які слугували п'єдесталом бога Яхве (або у ханаанейв Ваала-Ела), який невидимо стоїть (чи їде) на них. Тоді зрозуміло, чому гнівається Господь на людей, які вважають транспортну тварину бога за самого бога. Отже, не тварина (бик) була об'єктом обоження. Аналогічні зображення, щоправда, видимих богів, які стоять на тваринах, є на хеттських, месопотамських і північносірійських стелах⁸. О. Айсфельдт вважає, що золоті тельці увінчували культові штандарти⁹. М. Вайперт гадає, що тельць не уособлює повністю Яхве, але є символічною твариною бога, коли той виступає в ролі громовержця¹⁰.

І все ж таки останні три гіпотези вступають у суперечність з біблейською традицією, з вищенаведеним оповіданням у 32 розділі «Виходу», а також з гнівними словами у «Книзі пророка Осії» (8, 4—6; 13, 2), що самокритично визнав згодом і М. Вайпперт¹¹.

Здається, ближче до істини стоять автори, які вважають тельця тотемом одного з єврейських племен. Загальновідомо, що плем'я Іуди звалось ще молодим Левом, а мадіанітяни вважалися синами ворона. Євреї вірували, що духи-захисники вселяються в тварин — змію, лева, ворона. Побічним доказом тотемних уявлень у них є заборона їсти м'ясо деяких тварин, які в первісні часи були тотемом окремих племен. Проте в окремих випадках, навпаки, ритуальне поїдання м'яса було культовим обов'язком. У «Книзі пророка Ісайї» сказано про людей, які «освячують і очищають себе», поїдаючи свиняче м'ясо і мишей (66, 17). На кам'яній стелі, відкритій в Угариті, бог Ел сидить на троні, на голові у нього роги¹², тобто первісний предок еволюціонував в абстрактне божество, яке, проте, зберегло основну ознаку (роги). А в одному із ханаанських міфів Анат, дочка бога Ела, говорить про батька: «Бик — мій батько...»¹³.

Про тотемізм свідчать також назви у споріднених з євреями арабів: асад (лев), бакр (верблюд), іада (вівця), дгіб (шакал). Члени роду називають себе нащадками (бану) свого бога — предка, наприклад, бану-асад (нащадки лева), бану-бакр тощо. Подібна організація споріднення була і у євреїв. А культ змії? «І зробив Мойсей мідяного змія, і виставив його на жердні. І сталося, якщо змії покусав кого, то той дивився на мідного змія — і жив» (Числа, 2Г, 8). Згодом цей мідний змії, якого євреї називали Нехуштан (євр. nehustan); знаходився у Єрусалимському храмі і йому приносили жертви. Лише близько 700 р. до н. е. Єзекія, цар Іудеї, звелів знищити ідола (4 Цар. 18, 4). У «Книзі суддів» (17, 1—6) розповідається про те, як якийсь Миха зробив терафим (зооморфний ідол) і найняв левіта, який правив богослужіння перед ним. Мати цього Михи прямо говорить, що вона дає срібло «щоб зробити з нього істукана і відлитий кумир». Дослідженнями знавця єврейської релігії І. І. Скворцова-Степанова встановлено, що племінні боги (євр. 'elohim) стародавніх єврейських міст Вефиля та Сихема шанувалися в образі бика¹⁴. Думки про те, що тельць — тотем, додержувався також А. П. Каждан¹⁵.

Залишається остаточно нез'ясованим питання, ким саме було виготовлено «золотого тельця», знайденого Л. Е. Стейджером в Аскало (євр. askelon). Це ханаанське місто згадується в єгипетських текстах з часу XI династії (2160—2100 рр. до н. е.), а також у табличках архівів у Тель-Амарні (під час правління Ехнатона 1372—1354 рр. до н. е.) і Угариті. Відомо також, що близько 1280 р. до н. е. Аскалон (Ашкелон) було завойовано Рамзесом II (1301—1235 рр. до н. е.), який наказав побудувати тут храм бога Птаха. Близько 1200 р. до н. е. він вважався вже філістимлянським містом, бо філістимляни

завоювали ханаанське узбережжя близько цього часу. На це вказують «Второзаконіє» (2, 23) і «Книга Ісуса Навина» (13, 3), уточнюючи, що тут мешкали аввеї (евр. *awwim*). Фахівці з Старого Заповіту гадають, що це, очевидно, дофілістимлянське (можливо, ханаанське) населення, що входило до об'єднання піксосів¹⁶. За даними «Книги судів» (1, 18) Аскалон було завойовано пізніше іудеями: «І здобув Іуда Газу до меж її, Аскалон до меж його...»

Отже, знайдений американцями телець, враховуючи його датування серединою II тис. до н. е., міг бути виготовлений, на мою думку, аввеями або, як пише Л. Е. Стайджер узагальнено, ханаанеями. Як він гадає, телець був уособленням ханаанського божества Ваала (Ела), сприйнятого також євреями при завоюванні Палестини¹⁷. Єврейськими майстрами телець не міг бути відлитий тому, що перша хвиля ібрім з-за Йордану з'явилася у Ханаані за найновішими даними не раніше середини XIII ст. до н. е.¹⁸

На мій погляд, телець, відкритий під Аскалоном, — це такий же ідол, про який йдеться у «Виході». Про це свідчать етнічна семітська спорідненість аввеїв, ханаанеян і ібрім і тожність соціально-економічних відносин цих народів. Тому ця щаслива знахідка є переконливим аргументом проти апологетичної легенди про споконвічний монотеїзм єврейської релігії.

Примітки.

¹ *Церен Э.* Библийские холмы.— М., 1966.— С. 299.

² *Stager Lawrence E.* When Canaanites and Philistines Ruled Ashkelon // *Biblical Archaeology Review*.— Vol. XVII. Nr. 2.— March/April 1991.— P. 24—43.

³ *Гора Синай* (Хорів) містилась не на Синайському півострові (це пізніша легенда, створена християнськими ченцями), а у північно-західній Аравії, на схід від Акабської затоки Червоного моря.

⁴ *Це Ім'я* подається в Біблії як *Jhwh*. Лише у XIX ст. була встановлена вимова цього імені *Jahweh*. Значення слова точно невідоме. Яхве був спершу богом лише одного племені (коліна) Іуди.

⁵ *Ранович А. Б.* Очерки истории древнееврейской религии.— М., 1937.— Гл. 4; *Иванов В. В.* Золотой телец // *Мифы народов мира*.— М., 1980.— Т. 1.— С. 472; *Рижский М. И.* Библийские пророки и библийские пророчества.— М., 1987.— С. 27.

⁶ *Золотой телец* // *Православная богословская энциклопедия*.— Пг., 1904.— Т. V.— С. 755; *Ярославский Е. М.* Библия для верующих и неверующих.— М., 1958.— С. 402.— Прим. 68; *Бойд Р. Т.* Курганы, гробницы, сокровища. Илл. введение в библийскую археологию.— *Kornal (West-Germany)*, 1989.— С. 149.

⁷ *Масперо Г.* Древняя история народов Востока.— М., 1911.— С. 343.— Прим. 6.

⁸ *Caspari W.* Neuere Versuche geschichtswissenschaftlicher Vergewisserung über Mose // *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft = ZAM*.— B. 42.— 1924.— S. 3018 *Obbink H. Th.* Jahwebilder // *ZAW*.— B. 47.— 1929.— S. 264—274.

⁹ *Eißfeldt O.* Lade und Stierbild // *Kleine Schriften zur Geschichte Israels*. II.— Tübingen, 1963.— S. 282—305.

¹⁰ *Weippert M.* Gott und Stier // *Zeitschrift des Deutschen Palästinavereins*.— B. 77.— 1961.— S. 93—117.

¹¹ *Weippert M.* Stier // *Bibel-Lexikon*. Hrg. von H. Haag. St. Benno — Leipzig, 1969.— S. 1647f.

¹² *Церен Э.* Указ. соч.— С. 262.

¹³ *Мифологии древнего мира* / Пер. В. А. Яковсона.— М., 1977.— С. 220.

¹⁴ *Скворцов-Степанов И. И.* Книги Моисеевы и их историческая ценность // *Критика иудейской религии*.— М., 1962.— С. 94.

¹⁵ *Каждан А. П.* Религия и атеизм в древнем мире.— М., 1957.— С. 89, 95 (Рис.)

¹⁶ *Awriter* // *Bibel-Lexikon*.— S. 154.

¹⁷ *Stager L. E.* Op. cit.— P. 28.

¹⁸ *Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации* / Под ред. Г. М. Бонгард-Левина.— Ч. II, М., 1988.— С. 278 сл.

ЗОЛОТОЙ ТЕЛЕЦ — НЕ МИФ

Не принимая за истину библейский рассказ об исходе поработанного еврейского народа из Египта, многих его приключений во время почти 40-летних странствий в поисках «земли обетованной», не говоря уж о мифических отношениях с богом Яхве, историческая наука тем не менее получила благодаря открытию археологами Гарвардского университета «золотого тельца» на окраине г. Аскалона (Израиль) надежное подтверждение сообщений в книгах Ветхого Завета о поклонении семитских племен Аравийского полуострова изображению быка. Приведя многие предположения ученых, автор статьи поддерживает мнение, согласно которому «золотые тельцы» в эпоху, предшествующую окончательному установлению монотеистического иудаизма, были тотемом одного из племен. Найденный телец изготовлен не мастерами ибрим (еврейские племена, вторгшиеся в Палестину из-за р. Иордан), поскольку он датируется около 1550 г. до н. э., а ибрим вторглись около 1250 г. Тем не менее автор считает, что находка — такой же идол, о котором идет речь в библейской книге «Исход» (гл. 32). В пользу этого мнения говорят этническое семитское родство евреев с аввеями или ханаанеями (по времени телец принадлежит последним), а также тождественность социально-экономических отношений этих народов.

Автор полагает, что счастливая находка проф. Л. Э. Стейджера послужит убедительным доводом против апологетической легенды об извечном монотеизме иудаизма.

А. М. Maluyovany

THE GOLDEN CALF IS NOT A MYTH

Not treating as the truth the story from the Bible about the outgo of the enslaved Jews from Egypt, their adventures during almost 40 year-long wanderings in search of «the Promised Land», to say nothing of mythical relations with god Jachve, mean-while the historical science has obtained a reliable proof of information in the Old Testament books as to the worship of a bull image by the Semitic tribes of Arabia. The proof is based on the discovery of «the golden calf» in the outskirts of town Askalon (Israel) made by archaeologists from the Harvard University. Citing many suppositions of the scientists, the author supports an opinion according to which «the golden calves» were a totem of one of tribes in the epoch which preceded final establishment of monotheistic Judaism. The calf found was not made by a foremen of ybrim tribes (the Jewish tribes who invaded Palestine from beyond the Jordan) as it is dated about 1550 B. C., while ybrim intruded into the territory somewhere about 1250. Nevertheless, the author believes that the finding is that very idol which is mentioned in the Bible book «The Outgo» (ch. 32). Ethnic Semitic kinship of the Jews with the Avveis and Chanaaneis (the calf is attributed in time to the latter), as well as likeness of socio-economic relations between these people evidence in favour of the author's view.

The author thinks that the happy finding made by Prof. L. E. Staidger will be a cogent argument against the apologetic legend on the Judaism monotheism since earliest times.

Одержано 25.07.94